

Др Гордана М. Дракић, ванредни професор
Универзитет у Новом Саду
Правни факултет у Новом Саду
G.Drakis@pf.uns.ac.rs

НИСУ ГА НИ ТРАЖИЛЕ! О ПИТАЊУ ЖЕНСКОГ ПРАВА ГЛАСА У КРАЉЕВИНИ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

Сажетак: У Краљевини Срба, Хрватиа и Словенаца жене нису имале право гласа. У Видовданском уставу је било прописано да ће се о женском праву гласа рецијом одговарајућим законом. Рад се бави настојањима женских удружења да се право гласа за жене прокламује у првом Уставу Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца, те да се проише изборним законом. У раду су изложени говори које су у Привременом народном представничком одређивали идеје о женском праву гласа, као и дискусије које су се водиле у Уставојворној скупштини између представника и опонената права гласа за жене, те сукоби мишљења поводом избора представника приликом доношења првог Изборног закона у Краљевини Срба, Хрватиа и Словенаца. Указано је на активност женских удружења у правцу промене увреженог мишљења, које је постало у југословенском друштву, да жене треба поштедећи непријатности које бављење политиком носи са собом на нај начин што ће им право гласа бити ускраћено све док не достигну одређени ниво „зрелости“ да се укључе у политички живот. У раду је дао и крајак осврт на еволуцију представљања женског права гласа и указано на то да су жене биле изједначене са мушкарцима приликом избора представника за Велику народну скупштину у Новом Саду у новембру 1918. године. Упркос борби које су женска удружења водила за изједначење жена са мушкарцима, женско представљање остало је у Краљевини Срба, Хрватиа и Словенаца на маргинама интересовања јавности и релевантних чинилаца.

Кључне речи: женско право гласа, женске организације, Уставојворна скупштина, изборни закон, политичке странке у Краљевини СХС.

Полемика о томе да ли жене у првој заједничкој држави Срба, Хрвата и Словенаца треба да имају право гласа поведена је већ у првој години њеног

постојања. У низу питања која су се јавила по стварању прве југословенске државе нашло се и питање афирмације жена у друштву. Жене су у току Великог рата одиграле значајну улогу показавши снагу у тим одсудним тренуцима за човечанство, те се као логичан след догађаја чинило њихово друштвено признање путем додељивања права која су уживали мушкарци. Ретке су биле државе у којима је женама, пре Првог светског рата, било признато право гласа. По завршетку светског рата, међутим, промена у ставу према тзв. женском питању била је евидентна. Оно је у државама у којима жене нису имале право гласа, па тако и у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца избило у ред важних друштвених питања о којима се све чешће и отвореније говорило и чије се позитивно решавање све гласније захтевало. Друштвена улога жене постала је маркантнија, што је изазвало еволуцију питања женског права гласа, те у периоду после Великог рата „Изузетак нису више биле државе, у којима су женама била дата политичка права, него државе, у којима им та права нису била дата“.¹

У првом броју часописа *Женски свијет*, који је установљен у Загребу 1917. године с циљем промовисања борбе за побољшање положаја жена, у уводном чланку сигнификантног наслова: „Што хоћемо?“ исказано је уверење да жене по завршетку рата треба да буду изједначене у својим правима са мушкарцима. У тексту је изражено очекивање да ће, по завршетку рата, доћи до равноправности полова: „Та равноправност, плаћена тако скупо, мора да буде, али не само у злу, него и у добру, прва стечевина новог времена и новог живота, који се ево већ почиње да буди на рушевинама старог. Жена зато, јер је жена, не смије да буде биће другог реда. Она је у овом страшном рату као још никада показала своју вриједност, она је засвједочила чином, да је ступ друштва, она је мисао човјечности учинила својом мисли“.²

Захтеви за остварењем општег права гласа изражени су још у току прве половине 19- тог века. Међутим, „Све до пред крај 19. века било је уобичајено схватање да се опште и једнако право гласа односи само на мушкарце и да ће принципи демократије бити задовољени ако се учешће у избору представничких органа обезбеди свим пунолетним мушкарцима независно од њиховог имовинског и образовног статуса, као и других личних карактеристика“.³ Омогућавање свим пунолетним мушкарцима, без обзира на то да ли су имућни, односно образовани, да учествују у избору представничког тела сматрало се довољним за остварење система општег права гласа, а на

¹ Јован Стефановић, *Уставно шправо ФНР Јуђославије и комшарашшвно шправо*, Загреб 1956, 429.

² „Што хоћемо?“, *Женски свијет* 1/1917, 1.

³ Слободанка Марков, *Право гласа жена*, Београд 2001, 10.

додељивање права гласа женама се у то време „није уопште мислило, или се мислило врло мало“.⁴

Пажњу јавности на питање потребе обухватања жена изборним правом скренуо је енглески филозоф Џон Стјуарт Мил (John Stuart Mill) у свом говору у Дому комуна 1867. године поводом избора за локалне органе власти: „За сва људска створења једнако је важно, да влада буде добра; благостање свију њих једнако зависи од ове... Ако би се икаква разлика правила, женскињу би још нужније било имати гласа, него мушкињу, јер као што су физично слабије, жене су више упућене на заштиту закона и друштва... Сматра се као упутно и добро, да жене мисле, пишу, и да буду учитељке. Чим се такво што допустило, нема никаква начела, по коме би женскиње као неспособно за политична права сматрати могло“. Указујући на протвиречност која се на тај начин стварала и одржавала, Мил оштро поентира: „Кад једна жена може дати сва јемства, која се ишту од једног мушког бирача, као што су: независни одношаји, положај једне домаћице и на челу једне фамилије, плаћање пореза, или ма какви услови који би били прописани, па се у пркос свему томе, право начело и систем представништва што се на сопствености темељи, на страну остави, а уведе изузетно лична правна неједнакост, само да би се она (жена) од права гласа изкључила: то је горе што, него сама неразумност“.⁵ (подвукла Г.Д.) У другој половини 19. века, на основама феминистичке критике друштва које су постављене раније, развили су се организовани политички покрети за еманципацију жена у Енглеској, Француској, Немачкој и Русији. „У почетку, главни циљеви тог покрета односили су се на образовање и могућност запошљавања, а потом и на напоре да се промени политички и грађански статус жена, односно да жене добију право гласа. Први интернационални Конгрес женских права одржан је 1878. године у Паризу“.⁶ И поред интензивне борбе током 19-тог века, жене у Енглеској су добиле право гласа тек 1918. године, у току трајања рата. „Доња кућа парламента гласовала је са 385 гласова за изборно право, проти је гласало само 55 заступника. У горњој кући парламента прихваћен је закон за женско право гласа са 134 гласа против 69“.⁷ Иако су резултати гласања били убедљиво за женско право гласа, жене ипак нису биле сасвим изједначене са мушкарцима. Наиме, за разлику од мушкараца који су право гласа стицали пунолетством, њихово право гласа било је омеђено строжим критеријумом – требало је да наврше 30 година живота. Енглески законодавац је „испољио

⁴ Ј. Стефановић, 428.

⁵ Џон Стјуарт Мил, *О представничкој влади*, Београд 1876, 158-161. С енглеског превео: Вл. Јовановић.

⁶ Ана Столић *Предговор* књизи: Јаша Томић, *Улога жене – феминистичка гледишта Јаше Томића*, Нови Сад 2006, 17.

⁷ „Женско изборно право у иноземству“, *Женски свијет* 9/1918, 386.

резерву према разумности жена, сматрајући да им је потребно више времена за сазревање. Ово ограничење укинато је тек 1928. године⁸.

Захтев да и жене добију право гласа први пут је, међу Србима у Угарској, формулисан као предлог Угарском сабору, на збору Српске народне радикалне странке у Новом Саду 16. новембра 1908. године. Спомен о томе како се то одиграло, оставио је Јаша Томић у свом спису *Жена и њено право*: „Реч је била о изборном праву. (на дневном реду поменутог Збора, прим. Г.Д.) Сасвим изненада подиже се женскиње, затражи реч и заступало је, да и женскиње може бирати посланике и бити изабрано за посланике исто као и мушки. Збор је примио тај предлог и послао је представку Угарском сабору, у којој тражи за оба пола: опште, обавезно, једнако, непосредно, тајно гласање, а да се и мањини очува њено право. Ово је у историји женског питања велики корак унапред“⁹. Наиме, угарски закон о изборима није предвиђао опште право гласа. Осим жена, бирачког права били су лишени и мушкарци који нису испуњавали услове прописане Законом. Првим параграфом било је прописано да: „Бирачи могу бити грађани Угарске, осим женскиња, који су као такви рођени или примљени, а навршили су 20-ту годину“¹⁰. Бирачко право за угарски парламент уживали су мушкарци племићи и грађани који су поседовали кућу и земљиште и који су, сходно томе, плаћали одређену висину пореза. Потом, трговци, фабриканти или занатлије који су годишње плаћали одређени прописани износ пореза. Независно од прихода које су остваривали, могли су да гласају чланови академије наука („мађарске учене академије“), професори, доктори, како је прецизирано, „у правима, философији, лекарији и т. д.“, адвокати, јавни бележници, дипломирани економи и шумари. Закон је прописивао и ко није могао бити бирач. Осим жена, бирачко право било је ускраћено: мушкарцима под очинском, турском или газдинском влашћу, те трговачким и занатлијским ученицима, слугама, полицајцима, војницима, осуђенима на казну затвора, онима који су се налазили у истражном затвору или под стечајем. За посланика је могао бити изабран сваки бирач уписан у бирачки списак који је навршио 24 године живота и „зна мађарски језик као законодавни“¹¹. Пасивно бирачко право нису имали мушкарци правноснажно осуђени због извршења убиства, похаре, паљења, крађе, јатаклука, лажних исправа, преваре, лажног банкротства и лажног заклинања.¹¹

У склопу политичке борбе за опште право гласа, питање женског права гласа и раније се покретало на политичким зборовима Радикалне странке,

⁸ С. Марков, 15.

⁹ Ј. Томић, 39.

¹⁰ Закон за избор земаљског посланика у Угарској (осим Ердеља) – Написано по XXXIII. зак. чланку од год. 1874. као допуна V. чланку бирачког закона од г. 1848.), Нови Сад 1875, 3.

¹¹ *Ibid*, 4-6.

али оно није нашло места у њеном политичком програму из 1903. године.¹² Иако, дакле, у тачки 30. програма Радикалне странке, која је предвиђала опште и непосредно право гласа и тајно гласање на изборима свих нивоа, од општинских до саборских, није било изричито наведено да и жене имају право гласа, „целокупна претходна страначка активност чини да се то подразумева“, а такав захтев налазио се и у политичким циљевима друге значајне политичке формације у то време на подручју Војводине – демократске групе.¹³

Жене на подручју Војводине сведочиле су остварењу захтева за општим правом гласа 1918. године приликом припрема за одржавање Велике народне скупштине у Новом Саду. Најважнија активност Српског народног одбора у Новом Саду биле су припреме за сазивање Велике народне скупштине, у склопу којих је Одбор свим општинама, односно свим Народним одборима у Војводини послао Изборни ред како би сви на једнак начин извршили избор посланика за Скупштину. У *Сјоменици ослобођења Војводине* објављеној 1929. године сакупљена су сећања актера тих судбоносних догађаја. У прилозима сабраним у *Споменици истицан* је демократски дух у ком су избори за Велику народну скупштину извршени захваљујући управо прогресивним одредбама Изборног реда: „Колико је Изборни ред био напредан и колико демократски задахнут, најбоље показује одредба, по којој право гласа имају сви мушки и сви женски чланови општине, који су навршили 20 година живота. И ово све без икаква ограничења стања и положаја“.¹⁴ Сваки бирач могао је бити и изабран, у Изборном реду једино је, у вези с тим, било наглашено: „да се ако је иоле могуће једногласно бирају људи, који су по *своме раду* најугледнији, разуме се, без разлике како се он зове, како се крсти, чим се занима, је ли мушко или женско.“¹⁵ Несумњиво напредна и демократска, правила Изборног реда била су много прогресивнија од угарског изборног закона, али и изборних закона који су пре Првог светског рата били на снази у Краљевини Србији.¹⁶ Показаће се касније да ни у новонасталој југосло-

¹² А. Столић, 415.

¹³ Љубомирка Кркљуш, „Правни положај жене у Војводини пре Другог светског рата“, *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, Бр. 88/1990, 95.

¹⁴ *Сјоменица ослобођења Војводине 1918.*, друго издање, Нови Сад 2017, 256. Споменица ослобођења Војводине објављена је у Новом Саду 1929. године, а приредио ју је уређивачки одбор састављен од преживелих чланова Српског народног одбора с намером, како је наведено у предговору, „да све што је забележено и запамћено из последњих дана ратних трзаја и доживљаја Народне револуције и великих догађаја Народног ослобођења и уједињења сведемо у целину и изнесемо у јавност“. У предговору другом издању, приређивач Др Драго Његован је истакао: „*Сјоменица* је сачињена тако да ауторским прилозима и документима верно приказују драматична и судбоносна збивања током јесени 1918. на војвођанским просторима...“.

¹⁵ *Ibid.*, 256.

¹⁶ Видети: *Зборник закона и уредаба* 46/1890. Закон о избору народних посланика Краљевине Србије.

венској држави није било повољне политичке и друштвене климе која би изнедрила и подржала тако напредна изборна правила. На изборима за Велику народну скупштину у Новом Саду, жене су узеле масовног учешћа. Примера ради, „у Ковиљ Сентивану на избору народног посланика за Велику народну скупштину учествовало је 812 бирача, од којих су 422 биле жене“.¹⁷ Позната је чињеница да је учешће на Великој народној скупштини, у својству изабраних посланика, узело и седам жена. То је у Записнику о раду Велике народне скупштине остало забележено на следећи начин: „Међу посланицима има и 7 женскиња: Милица Ј. Томић (Нови Сад), Мара К. Јовановића (Панчево), из Суботице: Катица Рајчић, Олга Станковић, Таза Манојловић, Мара Малагурска и Манда Сударевић“.¹⁸ С обзиром на број посланика на Великој народној скупштини (757) „учешће жена на овом скупу може се сматрати симболичним, али то не умањује значај њиховог присуства“. Осим тога, треба имати у виду и да, том приликом, ниједна посланица није била изабрана ни за чланицу Великог народног савета и Народне управе нити им је била поверена дужност да својим потписом овере записник о раду Скупштине.¹⁹

Ситуација се, како смо на почетку рада навели, умногоме изменила после рата. Жене су постале друштвено учљивије захваљујући свом пожртвованом и храбром држању у току рата. Малобројна женска удружења која су постојала на југословенском простору пре Првог светског рата, свој скроман утицај су сводила на просвећивање и хуманитарну делатност. Ратне године представљале су прекретницу која је женском покрету донела снагу и охрабрила га крене у борбу за политичка права жена. Наиме, „У свим земљама и на свим континентима жена је за време рата показала толико неслућен вишак енергије, толико умешности, жилавости и употребљивости, да су и најнепопустљивији противници женских теорија, пред очигледним примерима попустили и показали се вољни и приморани на компромисе... Резултат тога је било дужно признање које се није дало одрећи. У свим земљама је питање женских права изнесено на план, постало саставни део активне унутрашње политике, видна тачка у програмима политичких странака, да се заврши у многим земљама признањем највишег политичког права жени: права гласа...“.²⁰

Политичка права представљају различите облике учешћа појединца у политичком животу земље. „Посредством тих права грађани учествују било у стварању државне воље (бирачко право), било у изражавању свог личног

¹⁷ Љ. Кркљуш, 96.

¹⁸ *Сјоменица ослобођења Војводине 1918.*, 183.

¹⁹ Биљана Шимуновић-Бешлин, „Право гласа као показатељ положаја жене у Србији у 20. веку“, *Жене у парламентарном животу Војводине 1918-2018*, Нови Сад 2018, 65.

²⁰ Сет, „Женско право гласа“, *Мисао* Књ. II Св. I/1920, 455.

мишљења о јавним пословима (слобода штампе, збора, удруживања, петиције).²¹ Разлог зашто се политичка права подводе под појам људских права јесте „чињеница да појединац приликом вршења ових права задржава својство грађанина и да не постаје државни орган“.²² После Првог светског рата више држава је својим уставима гарантовало женама бирачко право под једнаким условима као мушкарцима: САД, Канада, Совјетски савез, Немачка, Аустрија, Чехословачка, Пољска, Литванија, Естонија, Холандија, Шпанија, Луксембург. У Енглеској је, како смо рекли, до 1928. године, за уживање бирачког права од стране жена био задржан услов – навршених 30 година живота. А, у Белгији, Румунији и Мађарској жене су право гласа могле користити под специјалним условима – само на локалним изборима, односно уколико су им мужеви или синови погинули у рату.²³

Већ почетком 1919. године у Загребу је одржана „манifestациона скупштина жена за право гласа“. Поздрављајући окупљене, председница „Демократског удружења југославенских жена“ је изјавила: „Кад су жене могле вршити на селу и у граду за вријеме рата све послове, које су прије обављали мушкарци, свакако заслужују, да се им и у политици дају она права, која их иду“.²⁴ У живој атмосфери на Скупштини, једна од говорница је упозорила: „Наши политичари треба да уваже, да се жена свуда пробудила, да се је освјестила у градовима и по селима. Жена је искушала за вријеме рата сву тежину живота па данас зна, да треба и удовици и дјевојци и удатој политичких права, да кроз ње постигне социјалну праведност.“, док је следећа истакла да су све политичке странке у Словенији у својим програмима обећале женама политичку равноправност, закључивши да ће исто морати да учине и хрватске странке. На Скупштини је била усвојена резолуција следеће садржине: „У вријеме великих националних и социјалних преокрета на читавоме свијету, у вријеме кад смо и ми Срби, Хрвати и Словенци доживјели своје народно ослобођење и уједињење, тражимо и ми жене, да нас се призна једнакоправним држављанима наше југославенске државе СХС., јер кад вршимо све дужности истих, треба да нам се дају и права... Тражимо, да се позову к свим вијећањима о промјени нашег законодавства, коли државног, толи аутономног. Тражимо, да се код предстојеће реформе опћинског изборног права подијели и нама активно и пасивно право гласа. Тражимо, да се нас још прије конституанте позове к свима важнијима преуредбама наше државне и аутономне управе. Тражимо, да се код расписа

²¹ Ратко Марковић, *Уставно право и политичке институције*, Београд 2008, 469.

²² *Ibid.*, 470.

²³ С. Марковић, 16. и Маријана Пајванчић, „Бирачко право жена“, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* Бр. 1-3/1997, 30.

²⁴ „Скупштина жена у Загребу за право гласа“, *Југославенска жена* Бр. 3/1919, 118.

првих избора за конституанту државе Срба, Хрвата и Словенаца не заборави нас жене, јер ми нећемо мировати, док не постигнемо наша људска права“.²⁵

У априлу исте године одржана је и у Београду скупштина жена „за политичку једнакоправност“ на којој је надахнуто говорила Милева Милојевић, потоња чланица уредништва часописа *Женски њокрећ*, а њен говор је одштампан у целини у часопису *Југославенска жена*. У њему је, наводећи илустративне примере, указала на чињеницу да су жене, у разним крајевима Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, биле мање плаћене за обављање истих послова од мушкараца. Говорница се запитала како се појава потцењивања женског рада могла тако дуго одржати у друштву, те како је мушкарцима савест дозвољавала да је толеришу: „Како је могао отац деце, чија је мајка услед тешкога живота морала да изиђе из куће на рад, да буде задовољан том неправдом? Како је могао брат сестре, који је врло често с њом делио терет материјалних потреба целе породице, како је – велим, – смео да остане задовољан њеном наградом?“.²⁶ Одговоре којима је у јавности таква појава правдана назвала је мизерним и смешним, али је и упозорила слушаоце да се као разлог наводи образложење да је жена мање способна него мушкарац. У закључку свога обраћања скупштини жена, Милева Милојевић је нагласила да стицање политичких права за жене представља прави пут и главно средство којима се може побољшати њихов положај у друштву.

На скупштини жена била је донесена одлука да се, поред постојећих културних и просветних друштава, оснује у Београду ново „Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права“. Друштво је убрзо и било основано и са радом отпочело „већ септембра 1919. и за кратко време свога деловања успело да окупи све што је било најбоље, најнапредније, најтрезвеније и најагилније код нашег женског света“.²⁷ У јесен исте, 1919. године, основано је и у Сарајеву друштво под истим називом, а циљ обе организације био је, како им је назив говорио, да се баве просвећивањем жена и да раде на остваривању грађанских и политичких права жена. „Друштво је од свог оснивања настојало да окупи што више жена, без обзира на њихову политичку, социјалну и националну припадност, или на политичке симпатије. Развило је и живу активност да у своје редове привуче што више запослених жена средњег слоја, па су у његовом чланству професорке, учитељице, службенице са средњим и вишим образовањем, нарочито жене запослене у комуналним, социјалним, здравственим и просветним институцијама. Настојале су да израде и свој женски политички програм који би био прихватљив за све жене“.²⁸

²⁵ *Ibid*, 119.

²⁶ Милева Милојевић, „Данашњи положај жене у друштву“, *Југославенска жена* Бр. 5/1919., 179.

²⁷ Федор Никић, *Радови (1919-1929)* Књ. I, Београд 1981, 213.

²⁸ Неда Божиновић, *Женско ишшање у Србији у XIX и XX веку*, Београд 1996, 109.

У априлу 1919. године, основан је и „Секретаријат жена социјалиста (комуниста)“. Жене социјалисти су „прихватиле минимални и максимални програм Социјалистичке радничке партије (комуниста), у којем је, између осталог, стајало да она захтева пуну неограничену једнакост за све мушкарце и све жене без обзира на веру, народност и занимање, и опште, једнако и тајно право гласа за све грађане и грађанке од осамнаест година навише“.²⁹

Скупштине жена, на којима се расправљало о положају жена у друштву и држави и неопходности добијања политичких права, одржаване су у време када је са радом почело Привремено народно представништво (1. март 1919. године) које је требало, између осталог, да расправља и о нацрту закона о избору народних посланика за Уставотворну скупштину. Доношење закона на основу којег су требали да буду спроведени избори за Конституанту свакако је био један од најважнијих задатака које је Привремено народно представништво, као законодавни орган у периоду провизоријума у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, имало пред собом. У обе резолуције, усвојене на загребачкој, односно београдској скупштини жена, отворено је захтевано омогућавање женама да гласају на изборима за Конституанту. Расправа о нацрту Изборног закона, вођена у Привременом народном представништву, показала је јасно не само ставове политичких партија, него и шири друштвени дискурс према овом питању.

У току 1920. године на дневном реду Привременог народног представништва нашао се нацрт Закона о избору народних посланика припремљен од стране одговарајућег Одбора Привременог народног представништва. Уследио је, затим, начелни, а потом и специјални претрес нацрта Закона. После начелног претреса Закона о избору народних посланика и одговора министра Протића на примедбе, које су у току претреса изнесене од стране представника страначких клубова, приступило се гласању. Од 170 посланика, њих 169 је гласало „за“, а један „против“. Потом, је уследио специјални претрес Закона који је, са извесним прекидом, трајао од половине јуна до 2. септембра када је Закон о избору посланика изгласан.³⁰ У току трајања начелне дебате о нацрту Закона о избору народних посланика за Уставотворну скупштину, посланици Републиканског клуба и социјалдемократи су негодовали због изостављања жена из бирачког права. Представник Југословенског клуба заложил се за женско право гласа, а све разлоге изнесене током дебате против женског права гласа оценио је као депласиране. Посланик који

²⁹ *Ibid*, 102. Када је Законом о заштити јавне безбедности и поретка у држави 1921. године забрањен рад Комунистичке партије и секретаријати жена доспели су у немилост. Покушаји да се оживи деловање женског радничког покрета у наредним годинама нису били успешни, до помака је дошло тек тридесетих година.

³⁰ Неда Енгелсфелд, *Привремено народно представништво и његово деловање*, докторска дисертација, Загреб 1985, 540.

је говорио у име Народног клуба је похвалио увођење општег права гласа независно од школске спреме и имовинског статуса, али је потом, са извесном резервом, трезвено закључио: „да је опће право релативан појам јер се оно још не односи на жене; то треба препустити еволуцији јер још живимо у „херојском добу“ и такву би новину народ тешко схватио“.³¹

У току специјалне дебате о предлогу Закона о избору народних посланика за Уставотворну скупштину питање бирачког права изазвало је оштру полемику народних посланика. Демократе су начелно били за изједначавање женског и мушког бирачког права, али су сматрали да тадашњи политички тренутак није био одговарајући, с обзиром на то да расположење широких слојева народа у вези с тим питањем није било познато. Стога је став демократа био да решавање питања женског права гласа треба препустити Уставотворној скупштини.

Доследан противник женског права гласа била је Радикална странка, која је својим ставом несумњиво утицала и на оријентацију других странака у влади према том питању. У току прве године рада Привременог народног представништва одржана је конференција у Клубу београдских радикала на којој се живо дискутовало о бирачком праву и варијететима изборних система усвојених у појединим европским државама. Било је речи и о општем бирачком праву и његовом значају, али се из контекста јасно закључује да говорник није мислио на жене када је питање елаборирао. Говор је завршио у полетном тону следећим закључком: „Изборно право јесте једно од најбриљантнијих манифестација народног суверенитета. Оно је, код нас, загарантовано слободом избора, тајним и непосредним гласањем. Радикали имају великих заслуга за ову тековину, јер су они нарочито полагали на то, да се воља народна чује слободно и без ичијега утицаја. То су учинили зато што народну вољу поштују изнад свега; јер је за њих народ суверен, јер је за њих народ извор и утока све државне власти“.³²

Током расправе о изборном закону посланици Радикалне странке у Привременом народном представништву су доследно заступали начелни став своје странке наводећи да би било „неприродно“ дати женама политичко право, јер га оне не би користиле с обзиром на то да су се налазиле у подређеном економском и друштвеном погледу: „Мушка и женска дјеча нису изједначена у наследном праву, жене не могу слободно диспонирати својом имовином, њихова зарада није једнака заради мушкараца и тд.; жена је по казивању посланика Радикалне странке неспособна да самостално расуђује и политички иступа – подложна је разним утјецајима као на пр. утјецају католичке цркве или Ислама, а у Србији утјецају мужа. Осим тога, жене у

³¹ *Ibid*, 539.

³² Васа Јовановић, *О бирачком праву*, Београд 1920, 29.

Србији нити не траже бирачко право, али ипак су дале најбоље војнике у овом рату“.³³ Са радикалима су се слагали посланици Народног клуба, по њиховом мишљењу „женско право гласа треба препустити еволуцији и нема смисла натуривати им право које не желе“.³⁴

Посланици Југословенског клуба, односно Словеначке пучке (народне) странке били су једини у влади који су се залагали за женско право гласа, а аргументи којима су образлагали свој став нису били без основа: „У нашој пољопривредној држави жена је у привреди исти фактор као и мушкарац. Код жене раднице то је још очитије, а код жене интелектуалке положај је јасан. Ако се ускрати женама бирачко право гласат ће аналфabetи, а учитељице, лијечнице и правнице не. Мотив ускраћивања бирачког права женама је чисто страначки. Постоји бојазан да ће жене под утјецајем цркве у Словенији гласати за Словенску пучку странку. То је чини се једини разлог за ускраћивање женског бирачког права“.³⁵

Претрес нацрта Закона о избору народних посланика у Привременом народном представништву с пажњом су пратиле женске организације и своје импресије износиле у листу „Женски покрет“ са разочарањем констатујући: „Ових дана претресан је у нашем Парламенту нов изборни закон, по коме се уводи *оїшиїе їправо гласа*. Али преварио би се ко би сасвим логично закључио да се то *оїшиїе їправо* проширује одмах и на све жене. Њих наши умни државници још не сматрају пуноправним грађанима ове узорите демократске земље, и о њима наши демократски законодавци воде рачуна само када се прописује каква дужност“.³⁶ У чланку је, сасвим оправдано, нарочито критикован аргумент, којим је образлагано ускраћивање права гласа женама: да то право жене не траже, те да ничим нису „засведочиле“ колико им је стало до изборног права. Од стране женских удружења упућен је јединствени „огорчени протест“ у писаној форми председнику владе и скупштине.

Запажене беседе у прилог женског права гласа, приликом претреса нацрта изборног закона у Привременом народном представништву, одржали су представници Републиканске и Социјалистичке странке Јаша Продановић и Васа Кнежевић. Посланик Кнежевић је у свом говору указао на нелогичност ситуације у којој се жени одриче право да гласа, али јој се дозвољава „да туца камење, да вуче кола, да носи цакове, њој се дозвољава да стоји у фабрици пред машинама које је сваки час могу захватити, убити, истргнути руку, смрвити је...“. Истакао је, потом, да аргумент, изнесен више пута у току дискусије о нацрту Закона, да жене не траже право гласа није основан. Изражавајући чуђење што је председник владе Протић изнео тврдњу да жене

³³ *Ibid*, 544.

³⁴ *Ibid*, 544.

³⁵ *Ibid*, 545.

³⁶ „Женско право гласа“, *Женски покрет* 2/1920, 3.

не траже право гласа, те да им исто не треба наметати, Васа Кнежевић је подсетио: „Мислим да ће бити децембра 1910. год. или јануара или фебруара 1911. год., били су избори у Београду. Жене су пре тога тражиле право гласа за себе. Оне нису биле у бирачке спискове уведене, јер то није допуштао закон и биле су принуђене да на сам дан избора приреде једну велику демонстрацију“. Осим тога, указао је и на то да су жене поднеле петицију председнику владе у којој траже да буду изједначене са мушкарцима у праву гласа. Уредништво листа Женски покрет је, ради објашњења, уз тај део објављеног Кнежевићевог говора додало следећу напомену: „Међутим на месец дана пре но што је г. Протић изјавио да жене право гласа не траже, депутација жена је три пута тражила да буде примљена од г. Протића као председника владе, да би му могла предати потписе босанских женских организација за тражење општег права гласа, пошто су потписи из осталих покрајина били предати две недеље пре тога влади г. Љ. Давидовића“. ³⁷ Апострофирајући на, више пута изнесу, крилатицу посланика владајућих странака да је народ „извор и утока власти“ и да је суверен, Кнежевић је нагласио: „да тај суверенитет неће бити реализован на тај начин што ће се читава једна половина становништва искључити из изборног права, јер се тиме, тој једној половини, окрњује на нелегалан начин њен суверенитет и то у једном најбитнијем питању где је повреда тога суверенитета најосетљивија“. ³⁸

Изводи из говора Јаше Продановића били су, такође, објављени у листу *Женски шокрећ* с обзиром на то да је аргументовано заступао став да жене треба да имају право гласа. Стојећи на становишту у прилогу женског права гласа, Продановић је критиковао разлоге, који су у дискусији о нацрту изборног закона изношени, против додељивања женама права гласа, нарочито се осврћући на онај да жене не траже право гласа и „пребацујући“ одговорност за то на државне органе. „Један државник не може да гледа да ли у држави поједини редови траже или не траже извесно право, него кад он нађе да је један ред потиштен и да је обесправљен, он ће му одмах притећи у помоћ, а неће чекати да се појаве гласови за отпор“. ³⁹ Други разлог који се могао чути у Привременом народном представништву од стране противника женског права гласа, било је уверење да жена стоји, у великој мери, под утицајем цркве, те се, сходно томе, очекивало да ће демократски елементи бити против женског права гласа, јер жене, по природи наклоњеније реакцији, неће за исте гласати. Јаша Продановић је, у вези „клерикализма“ жена, изнео следеће мишљење: „Али ја знам, и то је сигурно, да ако је жена под утицајем реакционарних струја, ако на њу има утицаја црква, то је само због тога што

³⁷ „Женско право гласа пред Народним представништвом“, *Женски шокрећ* 4-5/1920, 11-12.

³⁸ *Ibid*, 12.

³⁹ *Ibid*, „Изводи из говора Г. Јаше Продановића“, 13.

је жена сасвим одвојена од јавних послова, што она стоји под тиранијом мужа, што тражећи утеху својој души не налази је у јавним пословима него иде пред свештеника“ и предложио: „Уведите жену у политичку акцију, дајте јој право гласа, па ће она онда видети где је прави интерес и неће остати где је до сада била“.40 На крају свог говора, Продановић је изразио жаљење што су се у Представништву могли запазити презриви осмеси и чути пошалице на рачун жена, за време док је он покушавао да то питање осветли са психолошког и социолошког аспекта. Своју дискусију је завршио апелом за поштовање жена: „Срамота, је, господо, да о њиховим правима говоримо тако, јер ничије право није за багателисање и нека сваки да овој земљи колико може. Оставимо се подсмеха у овом важном питању, поштујмо мајке и жене и одајмо им признање“.41

Јаша Продановић и његов истомишљеник у питању женског права гласа Ваца Кнежевић су своје дискусије завршили конкретним предлогом за измену формулације члана девет нацрта Закона о избору народних посланика за Уставотворну скупштину на следећи начин: „Право бирања посланика за Уставотворну Скупштину има сваки мушкарац и свака жена, који су до почетка састављања бирачких спискова навршили 21. годину и који су у том часу били држављани Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца и т.д. како стоји у тексту“.42 У вези с тим, тражили су да се о предложеној измени члана девет гласа поименично како би се, по Кнежевићевим речима, јасно знало ко оспорава женама право гласа, док је Продановић истакао да зна бар двадесет посланика који тај предлог подржавају.

О усвајању предлога Закона о избору народних посланика, који је био поднет од стране надлежног Одбора, гласало се на 118 – том састанку Привременог народног представништва одржаном 2. септембра 1920. године. На састанку је било присутно 166 посланика. Поименичним гласањем, 143 посланика се изјаснило „за“, док је њих 23 гласало „против“ предлога Закона. У дневном листу *Политика* су, у оквиру вести да је Изборни закон „примљен“, била наведена имена 23 народна посланика који су гласали против Закона.43 Уочи коначног гласања о Закону, на састанку Привременог народног представништва одржаном 1. септембра биле су прочитане две резолуције којима је Народни женски савез тражио посланичка права и право гласа за све жене у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, али оне нису уродиле плодом.44

У погледу тога ко је имао активно право гласа на изборима за Уставотворну скупштину Закон, у члану 9, није остављао никакву недоумицу:

40 *Ibid*, 15.

41 *Ibid*, 16.

42 *Ibid*, 12. и 16.

43 *Политика* Бр. 4441 од 3. септембра 1920. године.

44 *Политика* Бр. 4440 од 2. септембра 1920. године.

„Право бирања посланика за Уставотворну Скупштину има сваки мушкарац, који је до почетка састављања бирачких спискова навршио 21. годину и који је у том часу био држављанин Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. У смислу овога закона сматрају се држављанима Краљевине сви, који су били држављани Србије и Црне Горе до 1. децембра 1918. и сви они који су до 1. децембра 1918. имали држављанство у Хрватској, Славонији и Далмацији, припадништво у Босни и Херцеговини или домовинско право (чланство, завичајност) у којој од општина или делова општина других југословенских земаља, што су припале у власт Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Најзад се држављанима у смислу овог закона сматрају сви они по племену и језику Словени, који су се до почетка састављања бирачких спискова у којој општини Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца стално настанили. Они становници Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца изван Србије и Црне Горе, који по уговорима о миру са Немачком, Аустријом и Мађарском имају право опције за своје националне државе, као и они, који су се иселили из Јужне Србије пре новембра 1915. године; а били су дотле турски поданици, немају изборног права у смислу овог закона.“⁴⁵ Дакле, женама се посредно одрицало право да гласају изричитим наглашавањем да право има сваки мушкарац уколико испуњава остале услове прописане Законом.

Према члану 10 Закона, на изборима за Уставотворну скупштину нису могли да гласају официри активни и у недејству, и војници под заставом. У овај „изузетак“, како је речено у Закону, нису спадали резервни официри и цивилни чиновници војне струке. Чланом 11 било је таксативно наведено ко није имао право да гласа и у њему нису поменуте жене. Другим речима, Закон је питање женског бирачког права игнорисао.

Последњим чланом Закона било је прописано да ће се избори народних посланика за Уставотворну скупштину извршити 28. новембра 1920. године. Закон о избору посланика за Уставотворну скупштину био је *ad hoc* закон, јер је донесен зато да послужи за потребе њеног конституисања.

И поред неуспеха који су борци за право гласа жена доживели доношењем Изборног закона, њихово залагање је настављено, након што се конституисала Уставотворна скупштина, јер је, осим наде, остала и реална могућност да изборно право женама буде признато уставом прве југословенске државе. Након што су 28. новембра одржани избори, Уставотворна скупштина се састала 12. децембра 1920. године. Последњег дана јануара месеца 1921. године изабран је Уставни одбор од 42 члана. Када се, следећег дана 1. фебруара, Уставни одбор конституисао пред собом је имао само нацрт устава припремљен од стране владе Николе Пашића, те га је одмах узео у начелни претрес.⁴⁶

⁴⁵ „Службене Новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца“ Бр. 195/1920.

⁴⁶ Слободан Јовановић, *Уставно право Краљевине Срба, Хрватска и Словенаца*, Београд 1995, 65.

У пленуму Уставотворне скупштине начелни претрес нацрта Устава, који је припремио Уставни одбор, отпочео је 14. априла 1921. године. Извештај о нацрту Устава је поднео министар за Конституанту Марко Трифковић који је, најпре, нагласио да је Уставни одбор, на великом броју одржаних седница, најмарљивије и најсавесније претресао владин нацрт Устава, те да су и странке подносиле како своје нацрте устава, тако и своје предлоге за измену и допуну појединих чланова у владином нацрту Устава. После дуге и опширне дискусије, како је министар истакао, владин нацрт устава био је примљен у Уставном одбору. Нацрту су, по његовим речима, углавном биле упућене две замерке. Прва је била да се владин нацрт Устава ограничио на чисто политичка питања, а да није додирнуо питања економско-социјалне природе. Друга замерка односила се на то да је Устав кратак, да су извесна питања недовољно и непотпуно решена и да се у много случајева препустило законодавцу да их реши, односно остављене су му „одрешене руке“. У намери да се изађе у сусрет упућеним примедбама, према речима министра Трифковића, поједине одредбе Устава су, потом, биле проширене, неке нове додате, а унесен је и потпуно нов одељак који садржи социјално-економске одредбе.⁴⁷ Уставни одбор је, дакле, у владином нацрту Устава извршио многобројне измене и допуне, те тако, према речима Слободана Јовановића „ни пети део тога нацрта није остао онакав какав је од владе предложен, и број његових чланова попео се од 86 на 139“.⁴⁸

У току начелног претреса, који је трајао до 12. маја, могли су се чути, можемо слободно рећи, усамљени гласови посланика присталица женског права гласа који су указали и на важност тзв. женског питања. Први посланик који је у свом говору поменуо питање женског права гласа био је Етбин Кристан износећи, у име социјалистичке групе, коментар на извештај министра Трифковића. Свој говор почео је оптуживши владајућу већину да оклева да у устав унесе принцип који изискују модерне прилике: „Ви се бојите у Уставу поделити једнака грађанска права онима, које су вас родиле... Ви немате у целој Уставу о женским политичким правима једине речи ван оно „да ће закон решавати о женском праву гласа“. (Један глас: Кад га буду тражиле!) Кад буду тражиле, господине? Онда ви увек спавате и никад не слушате, ако мислите, да нису давно тражиле. Господо, наравно је, да се њихов глас онако јавно не може чути све дотле, докле их искључујете из политичких права“.⁴⁹ На даље објашњење посланика Кристана да су чланице женских организација долазиле у скупштину да поднесу своје захтеве, противници женског

⁴⁷ Стенографске белешке Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (у даљем тексту Стенографске белешке), XIV редован састанак од 14. априла 1921. године, Бр.7/1921, 7-8.

⁴⁸ С. Јовановић, 66.

⁴⁹ Стенографске белешке, Бр. 7/1921, 15.

права гласа су, желећи да умање значај тог питања, из посланичких клупа подругљиво добацивали како их је дошло свега шест. На његов коментар да они (противници) сматрају да жене нису способне за јавни рад неко од посланика је гласно добадио да им је намера да жене сачувају од рада.

Посланик Кристан је, на крају свог говора, указао да се, ускраћивањем права гласа женама, половина становништва искључује од права и од могућности оспособљавања за политички рад. Поменути коментар да жене треба сачувати од рада заснивао се на, у то време, често употребљаваном аргуменуу да су жене по конституцији крхке и емотивно осетљиве, да би политичка борба за њих била сувише напорна, те да је боље да остану по страни, односно да не треба да имају право гласа, јер је то за њихово добро.

Питање женског права гласа поново је, у Уставотворној скупштини, споменуто неколико дана касније у ангажованој дискусији посланика Недељка Дивца, који је нацрту устава највише замерао управо непостојање одредбе о праву гласа жена: „Можда најтежи прекор, који се може упутити овоме нацрту који је изишао из Уставног Одбора то је, што је и он, по примеру свих Устава које смо до сада имали, потпуно негирао жену у сваком погледу“.⁵⁰ На његову оцену да је женско питање истовремено и најосетљивије питање чули су се повици пуни подсмеха: „најтугаљивије!“. Игнорисање потребе да се женама признају грађанска, политичка и социјална права, која уживају мушкарци, посланик Дивац је назвао „вапијућом неправдом“ и изложио, у даљем говору, примере држава у којима су жене имале политичка права. Као нарочито прогресивну, истакао је одредбу чехословачког устава: „Примућство пола, порекла и занимања не признаје се“. Осим тога, подсетио је посланике на чињеницу да у држави постоје извесне области рада у којима је било запослено више жена него мушкараца попут просветне струке, што је јасно указивало на неопходност да се женама признају грађанска и политичка права.

Коментари који су се током расправе о питању женског права гласа чули у Скупштини нам указују на, очигледно, преовлађујуће поимање проблематике политичких права жена у тадашњем друштву. На потребу да жене искажу своју политичку вољу гледало се са неодобравањем и подсмехом у чијој основи је стајало уверење да оне таквој улози нису интелектуално дорасле.

Представник Демократске странке Славко Шећеров је, на почетку свог излагања, истакао да уставни нацрт није дело једне политичке партије и да је с обзиром на то резултат компромиса, те да „као сваки компромис он носи трагове појединих покрета, жеља и идеја“. Он је, као позитиван пример, навео

---

⁵⁰ Стенографске белешке, XVII редовни састанак од 18. априла 1921. године, Бр. 10/1921., 28.

решења, која су била предвиђена уставним нацртом, у погледу грађанских, политичких и економских слобода. У питању политичких слобода, осврнуо се на одредбе Изборног закона напоменувши, најпре, да је „донео свеопће право гласа у свим нашим покрајинама“ наводећи, притом, на који начин је бирачко право било регулисано на подручју Војводине, Хрватске, Босне и Херцеговине и Далмације пре настанка Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.⁵¹

Демократа Михаило Живковић био је мишљења да се уставни нацрт, с обзиром на предвиђене грађанске слободе и политичка права, може окарактерисати као слободоумнији у односу на Устав Краљевине Србије из 1888. године који је, како је нагласио, у том домену представљао својеврстан узор: „У овом предлогу има опште право гласа, што тамо није било“.⁵²

На 29-том редовном састанку Уставотворне скупштине одржаном 12. маја 1921. године гласало се поименично за нацрт устава предложен од стране Уставног одбора. Од присутних 320 посланика, њих 227 је гласало за, док је против било 93 посланика. Следио је, након тога, претрес уставног нацрта у појединостима у пленуму Уставотворне скупштине.⁵³ За Устав у начелу су гласали углавном радикали, демократе, земљорадници и муслимани, а против комунисти, социјалисти, републиканци и Југословенски клуб.⁵⁴

У пленарној расправи која је вођена о уставном нацрту у појединостима, о питању права гласа говорило се у оквиру специјалног претреса VII одељка нацрта устава. А, у ком правцу је отишло решавање питања женског права гласа најбоље се могло чути из образложења које је, у име радикалског клуба посланика, дао др Нинко Перић. Он је истакао да се као уставни принцип проглашава опште право гласа и да на тај начин „ми скидамо са дневног реда једно од најспорнијих питања, то је укидање цензуса. Сваки грађанин, без обзира на имовно стање, има право да гласа. Разуме се да има извесних ограничења, уколико се тиче официра и војника, али није нигда ни била тенденција општег права гласа да апсолутно сви грађани имају право гласа“.⁵⁵ (подвукла Г.Д.) Говорећи даље о преимућствима општег права гласа предвиђеног уставним нацртом, Нинко Перић се дотакао и женског бирачког права: „Устав није могао у овом моменту прокламирати принцип да лица *женско̄ њола* имају права гласа. Овога пута ипак је успех у томе, што је остављено законодавцу, да размисли о овоме питању и да евентуално може тај принцип усвојити. Већина у Уставотворној Скупштини, а и већина на-

⁵¹ Стенографске белешке, XXVI редовни састанак од 9. маја 1921. године, Бр. 19/1921., 10.

⁵² Стенографске белешке, XXVIII редовни састанак од 11. и 12. маја 1921. године, Бр. 21/1921., 26.

⁵³ Стенографске белешке, XXIX редовни састанак од 12. маја 1921. године, Бр. 23/1921., 17.

⁵⁴ С. Јовановић, 70.

⁵⁵ Стенографске белешке, XLIX редовни састанак од 11. јуна 1921. године, Бр. 42/1921., 8.

рода и мушкога и женскога пола налази да је то за сада непотребно и да за сада не одговара ни интересима народа⁵⁶.

Дешавања у Уставотворној скупштини с пажњом су пратиле организације које су се залагале за побољшање положаја жена у друштву. Још пре него што је претрес уставног нацрта у Уставотворној скупштини ушао у своју терминалну фазу, у листу *Женски њокреи* констатовано је да су, у погледу питања права гласа жена, уставни нацрт припремљен од стране уставне комисије и нацрт Стојана Протића потпуно једнаки. У тексту је оштро критикована, у нацрту предложена, одредба да ће се о женском праву гласа решавати накнадно доношењем одговарајућег закона, уз образложење да право које законом буде дато на исти начин може бити одузето – укидањем закона. Стојећи на становишту да уставом треба принцип општег и једнаког права гласа применити и на жене без додатних услова, ауторка текста изразила је сумњу: „да се иза оне реченице у чл. 80 крије нерешљивост и неодлучност у погледу дефинитивног решења женског питања. Ми верујемо да у комисији није било толико конзервативних, несавремених гледишта која би се у начелу противила женском праву гласа. Али остављајући закону да прецизира и реши коначно то питање, ми мислимо да је комисија имала овај могући мотив: није било сагласности да ли треба одмах свима женама (које испуне опште потребне услове) дати бирачко право⁵⁷“.

Посланик Југословенског клуба Едбин Кристан није пропустио прилику да дискутује у прилог женског права гласа у току специјалне дебате о нацрту Устава. Предлагао је да се оно гарантује у Уставу сматрајући да решење по коме ће се оно утврдити законом „ни мало не значи да се женама жели дати право гласа, јер ако би та намера збиља и постојала, онда не би било никаква разлога да се то позитивно не унесе у Устав“. Осврћући се на аргумент који су противници често помињали да би жене гласале реакционарно, Кристан је нагласио да за такву бојазан постоји, по његовом мишљењу, само један лек, а то је да се женама омогући да учествују у политици „Јер, господо, та опасност женске реакционарности постојаће све дотле док жене не буду имале прилике практички да се за политички живот оспособе⁵⁸“. Посланик републиканац Јован Ђоновић је био уверен да би женско право гласа донело друштву и држави користи, јер би жене својим ангажманом допринеле да многе социјалне и културне установе буду уведене и навео, као пример, искуства страних држава: „у Америци је забрањено продавање и точење алкохола утицањем жене; а господо, Ви знате, као што знам и ја, да је забрана вотке (ракије) у Русији највише дело жене⁵⁹“.

⁵⁶ *Ibid.*, 9.

⁵⁷ Анђелија Видаковић, „Женско бирачко право и нацрти новог устава“, *Женски њокреи* Бр. 6/1920, 6.

⁵⁸ Стенографске белешке XLIX редовни састанак од 11. јуна 1921. године, Бр. 42/1921., 13.

⁵⁹ Стенографске белешке L редовни састанак од 13. јуна 1921. године, Бр. 43/1921., 6.

Уследио је, потом, дугачак и надахнут говор, на словеначком језику, посланика Југословенског клуба др Јосипа Хохњеца који је, практично, представљао читав елаборат о еволуцији женског питања у страним државама. На самом крају, он је апеловао да се у Устав унесе одредба о женском праву гласа уколико се жели избећи да устав југословенске државе у поређењу најновијим и модерним уставима страних држава фигурира као својеврстан пример назадњаштва и недемократичности. То се према његовом предлогу могло лако променити, без додатног ангажмана чланова уставног одбора, простим уношењем, у предложени текст члана 70 нацрта, формулације ”без разлике пола”.⁶⁰

Своје гледиште о питању женског права гласа изнео је и посланик Демократске странке Павле Анђелић. Заступајући став скупштинске већине, нагласио је да се мора посматрати као напредак у односу на раније уставе Краљевине Србије, то што је, иако непотпуно, наговештено да ће то питање бити законом регулисано. Он се, иако поборник и заштитник тог права, није слагао с мишљењем да жене треба одмах ”увести у сва политичка права” с обзиром на прилике и време. ”Због тога сам ја и у Уставном одбору учинио један предлог, који би имао да жену припреми васпитно и поступно за политичку борбу”. Тај предлог је подразумевао да се женама најпре да изборно право за општинске изборе. Осим тога, сматрао је да у Уставу треба женама начелно признати активно и пасивно бирачко право, јер ”овако како је речено законодавцу су остављене одрешене руке да не даје право гласа, а ако јој да активно да јој не да пасивно, а међутим једно без другога не вреди јој ништа”.⁶¹

Поменуту аргументацију да су жене склоне да гласају за реакционарне и клерикалне политичке опције, те да им због тога треба ускратити могућност да гласају посланик Јосип Копач је оценио следећим речима: „То је тако слаба аргументација, да слабша бити не може. Жено је треба enkrat uvesti v politiko. Kaj mislite, da bo žena prvi dan tako napredno volila. Kakor si mi predstavljamo? Saj imamo celo vrsto moških, ki morda nič manj reakcionarno ne volijo sedaj, nego bi volile po njihovem nazoru žene”.⁶² Копач је, своје време за обраћање, искористио да истакне како његове колеге и он неће гласати за предложени уставни нацрт, јер је сваки конструктивни предлог Југословенског клуба, којем је припадао, био одбачен од стране владине већине. Словеначког посланика су гласно подржали и посланици социјалиста.

На крају дискусије о седмом одељку нацрта Устава, реч је узео министар за Конституанту и изједначење закона Марко Трифковић. Задовољно констатујући да „наш Устав обезбеђује прави истински парламентарни систем

⁶⁰ *Ibid*, 10.

⁶¹ *Ibid*, 22.

⁶² *Ibid*, 27.

владавине. Прави истински пријатељи народа могу бити потпуно задовољни”, министар је оценио да критике изнесене приликом дискусије о седмом одељку нису стварне и документоване већ представљају више пута поновљене замерке које су, како он тако и говорници из већине, успешно побили. Трифковић се, затим, осврнуо и на, како је рекао, више пута поновљену замерку да Устав укида право гласа половини грађана. Оценивши да то није тачно, он је образложио: ”Наш Устав не укида право гласа женама, јер оне до сада то право нису имале, он оставља законодавној Скупштини, да она донесе своју одлуку: да ли ће бити потребно и корисно да се то право да женама или не, – и кад то стоји, онда не може се разумети зашто се тврди да наш Устав укида право гласа женама. Измишљују се замерке Уставу, само да би се имало што замерити”.⁶³ Осврнувши се на примедбу једног посланика да, за разлику од некадашњих српских устава, нацрт комисије садржи мало одредаба о изборном праву, министар је нагласио да напротив сматра врлином, а не маном, устава када су у њему постављена само основна начела која ће, потом, бити одговарајућим законима разрађена. „...Устав према томе треба да буде много трајнији и треба да садржи еластичне одредбе према којима ће законодавац да се акомодира”.

Закључак министра за Конституанту и изједначење закона Марка Трифковића ставио је тачку на дискусију о седмом одељку уставног нацрта, па тако и о члану 70 који се односио на бирачко право. После тога се приступило гласању о сваком члану поменутог одељка. У складу са процедуром, уследило је питање председника Уставотворне скупштине др Ивана Рибара, о томе да ли Скупштина прихвата члан 70, уз напомену да: „Она господа посланици која је не примају, нека изволе устати. (Мањина устаје). То је мањина. Објављујем да је чл. 70 примљен.”⁶⁴ У тренутку када је примљен седми одељак Устава, и унутар њега члан који је регулисао бирачко право, Уставотворну скупштину већ су напустили посланици Комунистичке партије. Осим комуниста, Уставотворну скупштину су, потом, напустили и посланици Народног и Југословенског клуба. ”Из дебате о Уставу у целини, литература издваја да су социјалисти изјавили да ће гласати против због тога што је Устав капиталистички и конзервативан. Републиканци су своје противљење Уставу образлагали тиме што он није довољно демократски и слободоуман. Земљорадници су против нацрта Устава, јер неправедно решава аграрно питање. Најзад, Муслимански клуб је подржао Устав због обећања Владе да ће им се надокнадити губитак настао аграрном реформом. Подршка Муслиманског клуба се дуго у литератури сматрала за одлучну

⁶³ *Ibid*, 31.

⁶⁴ *Ibid*, 32.

подршку нацрту Устава. У ствари, за Устав у целини гласало је 223 посланика, а против 35. Апстинирао је 161 посланик”.⁶⁵

Чланом 4 Устава Краљевине Срба, Хрвата Словенаца је било прописано да су сви грађани пред законом једнаки и да уживају једнаку заштиту власти. Нису се признавали племство, титуле нити икаква преимућства по рођењу. Анализирајући одредбу Устава о једнакости грађана Слободан Јовановић, је изнео исправно тумачење о томе шта је уставотворац имао на уму приликом њеног формулисања: „Правна једнакост држављана значи, пре свега, да су све друштвене класе, како у области јавнога, тако и у области приватнога права, равноправне...Једнакост пред законом треба узети у смислу једнакости класа, а не у смислу једнакости полова. Устав није прогласио равноправност човека и жене; правни положај жене остављено је законодавцу да уреди”.⁶⁶ Други одељак Устава је, осим једнакости грађана, садржао одредбе о држављанству, личној слободи, неповредивости стана и кореспонденције, слободи савести, вере, штампе, науке и уметности, удруживања, збора и договора, о праву на жалбу и тужбу и о обавези на покорвање законима и сношење државних терета према привредним могућностима, а у складу са законом. Поглед на структуру и садржину Видовданског устава даје до знања да су нека грађанска права била предмет регулисања других поглавља као што је то био случај са бирачким правом у одељку VII, а читава група социјално економских права први пут је регулисана у овом Уставу и то у посебном одељку III.

Видовдански устав је, дакле, као услове за вршење активног бирачког права прописао држављанство и навршених 21 годину живота. Жене нису имале бирачко право, али сходно уставној одредби која је гласила: „Закон ће решити о женском праву гласа” остала је могућност да га добију доношењем одговарајућег закона. Несумњиво је да „Овај устав, први пут у развоју уставности у Србији, садржи одредбу о праву гласа жена. Устав изричито не гарантује право гласа жена, али упућује на закон који ће „решити о женском праву гласа”. Упркос томе што закон који је требало да регулише ово питање никада није донет, ова одредба Устава је веома значајна”.⁶⁷ Грађанска права гарантована Видовданским уставом „била су у свакој прилици од творца Устава хваљена, као највеће достигнуће уставног текста и факат који

⁶⁵ Александар Фира, ”Уставни положај човека и грађанина у Уставу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године”, *Два века српске уставности – Зборник радова са научног скупа, САНУ Извори српског права XVII*, Београд 2010, 229. Дневни лист *Политика* Бр. 4733 од 29. јуна 1921. године је на првој страни објавио опширан извештај о изгласавању Устава, који је, на следећој страни, био праћен вешћу о покушају агентата на регента Александра Карађорђевића, приликом његовог повратка из Уставотворне скупштине 29. јуна где се свечано заклео на Устав, када је на аутомобил у којем је био бачена бомба.

⁶⁶ С. Јовановић, 503-504.

⁶⁷ М. Пајванчић, *Уставни оквир равноправности полова*, Нови Сад 2010, 11.

овај Устав сврстава у најнапредније уставе света. Уистину је у уставном тексту било пуно либералних и демократских формулација, чији је значај несумњив, нарочито у поређењу са ранијим уставима. Међутим, ни оне нису биле без недостатака, али тек њихова практична примена потврдила је тезу о томе да су све оне само квазидемократски параван стварне експлоатације и политичког бесправља⁶⁸.

На 67 редовном састанку Уставотворне скупштине, одржаном 2. јула 1921. године, прочитан је указ којим се, на основу члана 140 Устава, Уставотворна скупштина претворила у „обичну Законодавну Скупштину”. Сходно томе, и Уставни одбор је постао Законодавни одбор. На тај начин установљена Законодавна скупштина имала је унапред одређен „рок трајања” – две године од доношења Устава – који је био прописан у Закону о избору народних посланика за Уставотворну скупштину. У члану 141 Видовданског устава била су прописана два начина за доношење новог изборног закона. Први је био редован законодавни пут којим се, дакле, могао донети сасвим нов изборни закон. Други начин је подразумевао примену тзв. скраћеног законодавног поступка прописаног у члану 133 Устава. То је значило да је Законодавни одбор могао само да новелира постојећи Изборни закон од 3. септембра 1920. године. Разлика између те две уставне могућности се није огледала само у начину законодавног поступка него и у обиму надлежности. Док је Народна скупштина имала пуну законодавну компетенцију, Законодавном одбору припадало је само право да постојећи Изборни закон за Уставотворну скупштину усклади са Уставом.⁶⁹ Законодавац се определио за други начин. Стога је Закон о избору народних посланика за Уставотворну скупштину био прегледан у Законодавном одбору, а до текста Изборног закона дошло се на основу предлога владе. Расправа о Изборном закону, вођена у Законодавном одбору, била је бурна. „Посланици из опозиције, и оно мало што их је још било остало, по завршетку начелне дебате о Изборном закону на 78 редовној седници 17 јуна 1922 г. напустили су Одбор, изјавивши да се оваквим законским предлогом врши атентат на демократију и интересе државе”.⁷⁰ Ништа мање напета била је седница Скупштине одржана 21. јуна 1922. године на којој је изгласан Изборни закон. Према писању листа Политика сазнајемо да је интересовање јавности за седницу и исход гласања о Изборном закону било „невероватно живо, као у оне дане кад је довршаван устав или када је решавано питање комунистичких посланика”, те да у публици „Као и обично број жена није био мали”. У чланку је наглашено да су посланици опозиције приредили „систематску техничку опструкцију” рада Скупштине, због чега

⁶⁸ А. Фира, *Видовдански устав*, Београд 2011, 191-192.

⁶⁹ Ладислав Полић, „О правним основама будућег изборног реда”, *Мјесечник* 2/1922., 49.

⁷⁰ Данило Павловић, *Изборни систем йо Видовданском уставу*, Београд 1939, 43.

је у два наврата седница прекинута, тако да се о Закону гласало после поноћи. Посланици опозиционих партија су, у току дискусије, критиковали предложена законска решења и изјављивали да неће подржати доношење Закона. Коначно, пред само гласање о Изборном закону посланици опозиције су напустили дворану, а осим њих гласању није присуствовао „ни приличан број демократа”. Напослетку, Изборни закон је изгласан са 159 гласова за и 5 гласова против.⁷¹

У погледу услова прописаних за активно бирачко право, у члану 9 Закона о избору народних посланика из 1922. године било је наведено да „право бирања за Народну скупштину има сваки мушкарац, који је до почетка састављања бирачких спискова навршио 21 годину и који је у том часу био држављанин Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца”.⁷² Општи услови за активно бирачко право остали су, дакле, исти као и у Закону о избору народних посланика за Уставотворну Скупштину: мушки пол, пунолетство и држављанство. За вршење овога права, као новина уведена изменама из 1922. – члан 19, потребан је био упис у стални бирачки списак.

Видовдански устав захтевао је, као услове, за активно бирачко право само држављанство и пунолетство, али тиме што је, у трећем ставу члана 70, оставио могућност да о женском праву гласа реши будући закон, овластио је законодавца да о њему одлучи и негативно, односно да задржи „стару” одредбу Закона из 1920. која је као један од услова предвиђала и мушки пол. На тај начин је, према речима заговорника женског права гласа, половина држављана била лишена могућности да учествује у политичком животу. „Узалуд се доказивало колико је жена у току рата осведочила способности и разумевања за опште ствари, узалуд се указивало на чињеницу да скоро све државе уводе женско право гласа ако га већ раније нису биле увеле; наш законодавац се на све то није освртао”.⁷³

Иако је доношење Изборног закона 1922. године изневерило наду женских удружења преосталу после ступања Устава на снагу, она су наставила да се, у оквиру својих могућности, боре за изједначавање правног положаја жена и мушкараца, женско право гласа и уопште побољшање положаја жена у друштву. Временом је, како се може видети из чланака објављиваних у годинама после доношења Изборног закона, сазрео став да се успех у погледу женског бирачког права може очекивати само уколико се борба усмери на јасно дефинисане циљеве што је свакако утицало да се поједина удружења трансформишу у тзв. феминистичка одбацивањем или смањивањем своје до тада претежно хуманитарне делатности. О уједињеном женском поли-

⁷¹ *Политика* од 22. јуна 1922. године. Бр. 5085.

⁷² Божидар Протић, *Закон о избору народних посланика за Народну скупштину са објашњењем*,

⁷³ Д. Павловић, 49.

тичком покрету у међуратној југословенској Краљевини може се говорити од 1923. године када је у септембру одржан конгрес у Љубљани. Тада је формирана *Феминистичка алијанса*, а њени оснивачи били су Женски покрет из Београда и Сарајева, Удружење југословенских жена из Загреба и Сплошно женско друштво из Љубљане. Друштва која су неговала феминистичке идеје издвојила су се 1926, на скупу у Босанском Броду, од осталих женских друштава посвећених пре свега хуманитарном раду, у нови савез под именом *Алијанса женских шокреша*.⁷⁴ У часопису *Женски шокреш* остало је забележено да су том догађају присуствовале представнице 15 женских покрета из целе Краљевине. Највећи број женских удружења, присутних на скупу, настао је у току исте 1926. године, што је показивало, како је у чланку истакнуто, да се њихове „идеје знатно шире, и да свакога дана имамо у свима крајевима све већи и већи број присталица. Осетан полет у феминистичком раду у нашој земљи даје најбољи доказ, колико се осећа неопходна потреба да наше феминистичке организације утичу на доношење и измену закона у нашој земљи.”⁷⁵

Управо је 1926. године питање женских политичких права, како се чини, поново дошло у жижу интересовања, и делокруга рада, женских организација у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Те године се, наиме, интензивно радило на припреми пројекта закона о општинама. То је била прилика да се појача агитација за женско право гласа и учини покушај да се обезбеди учешће жена на општинским изборима. У току прве половине године управа Женског покрета организовала је низ, како су их назвали, другарских састанака с циљем „расветљавања и одређивања идеја водилца те организације”. Централна тема ових састанака било је питање учешћа жена у политици, односно питање да ли жене треба да се учлане у постојеће политичке партије и на тај начин ефикасније допринесу борби за политичка права жена. На трећем таквом састанку говорила је Милева Милојевић о „потреби учешћа жене у данашњем раду наших политичких странака”. Говорница је изнела став „да треба још сада да жене уђу у рад наших политичких странака, свака да се определи према своме убеђењу и према својим симпатијама; да ради за странку за време избора и ван избора, али да покушава уносити у програм рада странке и оно, што за њу представља вредност политичку”⁷⁶ Потом је поведена жива дискусија током које су се издвојила три мишљења о наведеном питању. Прво је подржавало став говорнице, а по другом је политичко ангажовање жене оцењено као бесциљно и не претерано корисно.

⁷⁴ Ивана Пантелић, „Неки аспекти положаја жена у Краљевини Југославији”, *Књиженство – Теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*, Београд 2015, 337.

⁷⁵ „Организовање Алијанце Женских Покрета”, *Женски шокреш* 8/1926, 360.

⁷⁶ „Треба ли жена да узме учешћа у политичком животу”, *Женски шокреш* 1-2/1926, 53.

Наиме, заступнице овог става сматрале су да би жена била, као и до сада, „обичан посматрач, а могла би тако поцепана на странке, изгубити своју снагу, коју има овако сједињена у својим женским организацијама”.⁷⁷ Према трећем, у току дискусије, издвојеном становишту, жене су требале да, заједно са мушкарцима истог мишљења, раде на стварању нових политичких странака које би одговориле потребама послератног друштва. Како је наведено у извештају, већина присутних слушатељки сматрала је да жене треба да уђу у политичке странке што пре. При томе треба напоменути да су публику на предавању махом чиниле припаднице женске омладине, студенткиње и младе чиновнице.

Организаторке ових својеврсних трибина, које су се на тему актуелних питања одржавале у просторијама Женског покрета, позвале су политичке странке да њихови представници одрже предавања о главним идејама своје партије и о питању уласка жена у политику. Садржај поменутих предавања био је објављиван у целости или изводу у истименом гласилу организације Женски покрет.

Прва се на позив организације жена одазвала Демократска странка испред које је говорио народни посланик Радосав Агатоновић уместо, како је наведено, шефа странке Љубе Давидовића који је био заузет послом у Народној скупштини. У свом опширном излагању, нагласио је да се Демократска странка још приликом расправе о Уставу изјаснила за право гласа жена, те да је то било унесено и у статут странке, усвојеном у јесен 1921. године, напомињући да је једнакост пред законом фундаментална друштвена потреба. Агатоновић је своје излагање завршио апелом за женско право гласа: „Пустите жене пред изборну урну па ћете видети да ни наша нација, ни наше јединство, ни наше друштво неће пропасти”.⁷⁸

У име Самосталне демократске странке предавање је одржао вођа странке Светозар Прибићевић и изнео мишљење да жене у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца нису довољно заинтересоване за питање својих политичких права, те Женском покрету препоручио да спроведе живљу агитацију у том смислу. Прибићевић је сматрао „да је потребно да се жене определе партиски, да уђу што пре у постојеће партије” и нагласио: „Према чл. 70. 3. алинеје нашег Устава право гласа за жене регулисаће се законом. Није потребно мењати Устав. Потребно је донети само закон. Баш с тога Женски Покрет мора радити да створи повољно јавно мишљење о томе. То решење зависи од самих жена. Кад би се жене више интересовале осећала би се и јача реакција”.⁷⁹ О ставу Словеначке људске странке (Словеначке народне

⁷⁷ *Ibid*, 54.

⁷⁸ „Жена и женско право гласа”, *Женски йокреј* 1-2/1926, 61.

⁷⁹ „Г. Прибићевић о женском праву гласа”, *Женски йокреј* 3/1926, 90.

странке) о праву гласа жена говорио је њен члан и народни посланик Јосип Хохњец. Како је пренето у листу Женски покрет, он је констатовао: „да је сваки човек политичко биће, те према томе и жена као такво мора да има политичка права. Шта је женско питање? пита предавач и одговара: Женско питање је сума свих потешкоћа садашњег социалног положаја жене. Социјалан положај наше жене је још жалостан, а главна тежња Женског Покрета је баш социјално побољшање тога положаја”.⁸⁰ Уредништво је, у чланку, подсетило читатеље да се Словенска људска странка још 1920. године залагала за увођење права гласа за жене, а своје захтеве је темељила на основу, те године донесене, резолуције Женског покрета.

Позиву да, пред женском публиком, говори о праву гласа за жене одазвао се и Стјепан Радић вођа Хрватске сељачке странке. У свом говору је, правећи шаљиве дигресије и забављајући слушатељке, нагласио да је у управном одбору ХСС било речи о женском праву гласа још при оснивању странке, те да је од 160 чланова само један био против потпуног изједначења жене са мушкарцем. Радић се, међутим, како је истакао, залагао за његово постепено увођење. У складу с тим, сматрао је „треба почети у општинама, па у областима, али општине треба да одлуче да ли ће њихове жене гласати или не, на тај ће се начин видети које су жене културно напредовале, јер ће жене добити право гласа тамо где су спремне, а то је тамо где је ред, морал, и све мале врлине које дају резултат: културу и цивилизацију”.⁸¹

Принцип постепености у остваривању бирачког права за жене подржавала је и Радикална странка. На предавању које је одржао у мају 1926. др Лазар Марковић је, елаборирајући тему, закључио да тешке унутрашње прилике нису дозволиле да се политичке странке интезивно баве питањем учешћа жена у политици, те да таква привилегија припада државама које су решиле национална питања и које имају консолидоване односе са другим земљама. Марковић је изнео своје уверење да је свака, како је рекао, трезвена жена свесна тога да политика није најважнија у животу, те да је „устав женама отворио врата у политичку арену, али је потребно да жене размисле да ли ће ући одмах и како”.⁸²

У име социјалиста пред заинтересованом женском публиком говорио је Недељко Дивац који се, како смо напред навели, и у Уставотворној скупштини живо залагао да се женама омогући право гласа. И овога пута је истакао да Социјалистичка странка у свом програму заступа изједначење жене са мушкарцем и закључио да не треба да постоји бојазан од учешћа жена у политици. Према његовом мишљењу, жену треба „пустити у политички

⁸⁰ „Словенска Йудска Странка о женском праву гласа”, *Женски љокрећ* 3/1926, 91.

⁸¹ „Г. Радић о женском праву гласа” *Женски љокрећ* 4/1926, 140.

⁸² „Радикална странка према женском питању”, *Женски љокрећ* 5/1926, 179.

живот. Многе неће у њему учествовати, а оне које се буду предале само политици биће их врло мали број, као и код људи”.⁸³

Предавање на тему женских права одржао је и републиканац Јаша Продановић осведочени заступник идеје о потреби изједначења жена са мушкарцима. У свом говору, који је у целини објављен у листу Женски покрет, оштро се осврнуо на ставове осталих странака према том питању: „Како стоје наше политичке странке према питању о изједначењу женских и мушких права? Радикали, демократи, Прибићевићевци и босански Мухамеданци немају то у своме програму. Корошчева странка приврженик је изједначења, али из опортунистичких разлога: Жене у Словеначкој под великим су утицајем католичког свештенства. Радићевски програм признаје равноправност оба пола, али се тој странци не може никад и ни у чему веровати. Кад је она ради власти напустила два своја најважнија начела: републику и конфедерацију, зар постоји и једна једина тачка програма којој ће остати верна? Остале странке, поборнице изједначења мушких и женских права: земљорадничка, социјалистичка, републиканска и комунистичка и сувише су данас слабе, да би могле остварити ту своју идеју”.⁸⁴

Како се из изложеног може видети, ставови политичких странака у погледу женских политичких права нису нарочито еволуирали од времена дебате о нацрту устава. И даље су отворени заговорници женског права гласа биле Републиканска, Социјалистичка и Словенска људска странка. Из садржине говора представника осталих странака, које у начелу нису подржавале увођење женског права гласа, може се уочити да их карактерише нешто блажа реторика од оне коју су користили говорећи о праву гласа жена приликом расправе о нацрту Устава као и незнатно афирмативнији став о том проблему. Запажање о незнатном померању у правцу позитивног става поменутих политичких странака према женском питању слаже се са оценом да се у југословенском друштву између два рата „постепено развијала свест о нужности (неминовности) признавања женског права гласа и равноправности полова у правном погледу, поред тенденције одређених пре свега конзервативних, интелектуалних кругова да се очува супремација мушког пола, сужавањем поља женског покрета на социјалну, просветну и културну активност – то јест, врсту делатности „примерену” жениној „природи и моралу”.⁸⁵

Осим представника политичких странака на тему уласка жена у политику говориле су тог пролећа и истакнуте активисткиње Женског покрета. Једна од њих истакла је да је у упоредној парламентарној пракси „доказано,

⁸³ „Социјалисте и женско питање”, *Женски њокрећ* 5/1926, 182.

⁸⁴ „Републиканска странка и женско питање”, *Женски њокрећ* 6/1926, 179.

⁸⁵ Светлана Стефановић, *Женско њишање у београдској њишамји и њериодици 1918-1941*, необјављена магистарска теза, Београд 2000, 109.

да би учешће жена на политичком пољу имало само добре последице” и извукла оптимистичан закључак у вези са релевантним одредбама Видовданског устава: „да се у њему нигде не говори *йройшву женског права гласа*, него да је (право гласа жена, прим. Г.Д.) шта више последица тога устава”.⁸⁶ Алојзија Штеби, једна од оснивачица Феминистичке алијансе, новинарка и истакнути борац за прогресивна начела и побољшање положаја жена у југословенској Краљевини, сматрала је да би жене постигле већи успех у борби за право гласа као чланице постојећих политичких партија. Застава политичке неутралности, под којом су се, по њеним речима, жене до тада бориле за своја права, није била довољна: „Илузија би била ако би веровале, да ће нама која мушка политичка странка подупирати у борби за задобијање нашег првог захтева – права гласа, ако не буде тачно видела шта и колико ће са нама придобити на раду за остварење свога програма. Потребно је да испољимо своје политичко гледиште, јер је то први услов за придобијање права гласа. Али је исто тако потребно, да помислимо саме за коју политичку странку би везале судбину нашега јавног рада”.⁸⁷

Прилике ни тада нису биле наклоњене настојањима женских организација, те право гласа на општинским изборима за жене није било предвиђено у пројекту закона чије је усвајање предстојало. У августовском броју листа Женски покрет изражено је незадовољство због тога и упућен апел надлежним инстанцама: „Да ли је могуће, у 20 веку, не дати женама сва права која један модеран општински закон предвиђа за људе?...Апелујемо на Министра Унутрашњих Дела, на Министарски Савет, на Законодавни Одбор, на целу Народну Скупштину да ове мрље са пројектованог закона збришу. Тражимо иста политичка права за жену као и за човека”. Обраћајући се директно писцима закона, односно противницима женског права гласа, ауторка је резигнирано закључила: „Ви женама, и сељанкама и варошанкама, оспоравате свака права, не само комунална, зато што их сматрате нижим, непросвећенијим, неспособнијим од мушкараца”.⁸⁸

Промишљање женских удружења о најбољем начину на који би се жене укључиле у политички живот у држави, своју разраду добило је наредне 1927. године када је у Београду група интелектуалки основала Женску странку.⁸⁹ Оснивачка скупштина Женске странке, која је окупила неколико стотина жена, није, међутим, добила подршку *Алијансе женских йокреџа* која је 1927. године приметно интензивирала своју активност због одржавања парламен-

⁸⁶ *Женски йокреџ* 4/1926, 143.

⁸⁷ Алојзија Штеби, „За нови смер у феминистичком покрету”, *Женски йокреџ* 7/1925, 244.

⁸⁸ Ј. Нешковић-Вучетић, „Политичка права за жене и пројекат новог Закона о Општинама”, *Женски йокреџ* 8/1926, 352–353.

⁸⁹ И. Пантелић, 340.

тарних избора.⁹⁰ Политичко организовање жена које се, након неколико година оклевања и тражења најбољег начина, коначно реализовало оснивањем Женске странке није остварило значајнији успех с обзиром на бурне политичке прилике које су кулминирале атентатом у Скупштини и завођењем личног режима краља Александра Карађорђевића када је рад Странке, као и осталих политичких странака, забрањен. Након поновног увођења уставног стања 1931. године, Женска странка није обновила свој рад.

Питање изједначења жена са мушкарцима у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, које је подразумевало и женско право гласа, било је, како се може закључити из изложеног, централна тема која је заокупљала пажњу женских организација и чинила окосницу њиховог политичког рада. Евидентно је, међутим, да женско питање није заузимало такво место изван оквира рада поменутих женских друштава, с обзиром на то да је у југословенској држави било много „горућих” питања која су црпила како енергију оних који су имали моћ да нешто предузму, тако и интересовање јавности. Највише пажње од стране политичких странака добило је у периоду заседања Уставотворне скупштине и касније током доношења Изборног закона, а и тада, углавном, на иницијативу женских удружења. Како је то, са жаљењем, закључио Јаша Продановић, сам увек на страни жена, женско питање једноставно није изазивало интересовање: „У народу о том питању нико и не говори; штампа га ретко додирује; у Скупштини га не покрећу, а ни саме жене, изузев одабране четице интелектуалака, не одушевљавају се њиме”.⁹¹ Женско питање остало је у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца на маргинама интересовања јавности и релевантних чинилаца. Један од уредника значајног међуратног часописа *Нова Европа*, Лаза Поповић писао је 1922. године: „Може се мирне душе рећи, да је женско питање код нас – сем познатих шупљих фраза о праву гласа – још увек потпуно заборављено, удаљено, изгубљено, и да ми имамо много тога да учинимо за културу, за нови и лепши живот код нас уопште. Тек онда доћи ће и друго, посебније, секундарније на ред. Разуме се да нико нема ништа против тога ако неко већ и сада о томе хоће да говори, да се тиме бави; само је у питању разликовање битног од споредног, секундарног”.⁹² Таква став о женском питању није био само лично мишљење истакнутог интелектуалца, оно је, као што се може видети из претходног излагања, сматрано за мање значајно од стране ширег круга чинилаца који су имали моћ одлучивања. Такав статус задржало је све до краја постојања међуратне југословенске државе. Борба за женско право

⁹⁰ Б. Шимуновић-Бешлин, 71.

⁹¹ *Женски покрет*, 6/1926, 178.

⁹² Мира Богдановић, „Женско питање у часопису „Нова Европа” (1920-1941)”, *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века 2*, Београд 1998, 388.

- „Организовање Алијанце Женских Покрета”, *Женски њокрећ* 8/1926;
- Павловић Данило, *Изборни сисџем њо Видовданском усџаву*, Београд 1939;
- Пајванчић Маријана, „Бирачко право жена”, *Зборник радова Правног факулџетџа у Новом Саду* Бр. 1-3/1997;
- Пајванчић Маријана, *Усџавни оквир равноџравности њолова*, Нови Сад 2010;
- Пантелић Ивана, „Неки аспекти положаја жена у Краљевини Југославији”, *Књџженскџво – Теорија и исџорија женске књџжевносџи на срџском језику до 1915. године*, Београд 2015;
- Полиџика* Бр. 4440 од 2. септембра 1920. године, бр. 4441 од 3. септембра 1920. године; Бр. 5085 од 22. јуна 1922. године;
- Полић Ладислав, „О правним основама будућег изборног реда”, *Мјесечник* 2/1922;
- Протић Божидар, *Закон о избору народних њосланика за Народну скупџшџину са објажњењем*,
- „Радикална странка према женском питању”, *Женски њокрећ* 5/1926;
- „Републиканска странка и женско питање”, *Женски њокрећ* 6/1926;
- Сет, „Женско право гласа“, *Мисао* Књ. II Св. 1/1920;
- „Скупштина жена у Загребу за право гласа”, *Јуџославенска жена* Бр. 3/1919;
- „Словенска Људска Странка о женском праву гласа”, *Женски њокрећ* 3/1926;
- Службене Новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Бр. 195/1920;
- „Социјалисте и женско питање”, *Женски њокрећ* 5/1926;
- Сџоменица ослобођења Војводине 1918.*, друго издање, Нови Сад 2017;
- Стенографске белешке Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Бр.7/1921, 10/1921, 19/1921, 21/1921, 23/1921, 42/1921, 43/1921;
- Стефановић Јован, *Усџавно њраво ФНР Јуџославије и комџарџивно њраво*, Загреб 1956;
- Стефановић Светлана, *Женско њиџање у београдској сџџамџи и њериодици 1918-1941*, необјављена магистарска теза, Београд 2000;
- Столић Ана, *Предџговор књџзи: Јаша Томић, Улоџа жене – феминисџичка гледишџа Јаше Томића*, Нови Сад 2006;
- „Треба ли жена да узме учешћа у политичком животу”, *Женски њокрећ* 1-2/1926;
- Фира Александар, „Уставни положај човека и грађанина у Уставу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године”, *Два века срџске усџавносџи – Зборник радова са научног скупџа, САНУ Извори срџског њрава XVII*, Београд 2010;
- Исти, *Видовдански усџав*, Београд 2011;
- Шимуновић-Бешлин Биљана, „Право гласа као показатељ положаја жене у Србији у 20. веку”;
- Штеби Алојзија, „За нови смер у феминистичком покрету”, *Женски њокрећ* 7/1925;
- „Што хоћемо?”, *Женски свијет* 1/1917.

Gordana M. Drakić, Ph.D., Associate Professor
University of Novi Sad
Faculty of Law Novi Sad
G.Drakić@pf.uns.ac.rs

They did not even ask for it! On Women's Suffrage in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes

Abstract: *Women in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes did not have the right to vote. Women's suffrage was not prescribed by Vidovdan Constitution. Regarding women's voting rights, the Constitution only contained a certain provision that stipulated that women's suffrage would be resolved by a special law. The paper deals with efforts put from feminist's organizations in the Yugoslav Kingdom in order to achieve suffrage for women. Speeches that were held in the Temporary National Assembly by MPs who advocated the idea of women's voting rights are presented in the paper. The paper also presents the discussions that were conducted in the Constitutional Assembly between deputies who were supporters and those who were opposed to the women's suffrage, as well as those held during the parliamentary debate on the electoral law. The author points out the activity of women's associations in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes which fought for women's suffrage and which advocated change of opinion that existed in the Yugoslav society of that time, that women should be spared from the inconvenience that political struggle implies, until they achieve the proper level of ability to engage in it.*

In addition, a brief overview of the evolution of the issue of women's voting rights is given in the paper. It is also emphasized that women in the territory of Vojvodina had the right to elect and to be elected during the election of representatives for the Great National Assembly which was held in Novi Sad in November 1918. Overall, the women's issue was a matter of secondary significance in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, because there were many unresolved issues, such as national one, that occupied the attention both of the relevant state factors and the public.

Keywords: *women's suffrage, feminist organizations, Vidovdan constitution, electoral law, Constitutional Assembly, political parties.*

Датум пријема рада: 22.05.2019.